

UM I ETOS: POSLEDICE NJIHOVOG RAZDVAJANJA I NEOPHODNOST NJIHOVOG JEDINSTVA

Apstrakt: Iako je tek u Kantovoj kritičkoj filozofiji pojam „uma“ dobio precizno značenje i jasno omeđeno područje svog važenja, ovaj termin ima dugu genezu u evropskoj duhovnoj istoriji. Koreni pojma uma nalaze se u grčkom pojmu logosa i mogu se svesti na šest osnovnih značenja kojima se označava logička struktura ljudskog mišljenja i racionalna struktura sveta. Anaksagora je sveopšti duhovni princip nus smatrao izvorom svekolike racionalnosti. Kod filozofa Stoe izraz logos spermaticos predstavlja aktivni princip koji deluje na pasivnu materiju da bi se stvorio svet. Za Stoike pojam logosa čini temeljni princip celokupnog morala. U hrišćanskoj teologiji bog je logos, sveti duh – pneuma, duša.

U novovekovnoj filozofiji osnovna značenja grčkog logosa preuzeli su latinski termini „intellectus“ i „ratio“. Ovi pojmovi sasvim jasno ocrtavaju dve glavne linije evropskog mišljenja koje karakteriše neposredno i posredovano diskurzivno shvatanje istine.

Kant je prvi u istoriji filozofije uveo bitnu razliku između razuma i uma (Verstand i Vernunft). Razum je analitičan i apstraktan, a um je izvor apriornih principa kojima se povezuje i utemeljuje celokupno naše saznanje i volja. Stoga Kant razlikuje teorijski i praktički um. Za razliku od teorijskog uma, čije pojmove i načela primenjuje, praktički um ima primat jer za njega ima praktički realitet i ono što je teorijski nesaznatljivo (sloboda, bog i besmrtnost duše).

Primat praktičkog uma u svom Učenju o nauci posebno je naglasio Fihte. Um je za njega čista svrsishodna delatnost. Potpunu artikulaciju ideja uma dobija u Hegelovoj filozofiji apsolutnog duha. Kod Hegela um je pre svega svetski princip a ne samo ljudska sposobnost. Za razliku od Kanta čiji um je u osnovi statičan, bitna novina Hegelovog shvatanja objektivnog uma jeste njegov dinamizam koji mu omogućava da u svom dijalektičkom razvitku sve više dolazi do svesti o „samom sebi.“ Uključujući ideju progressa u svoje shvatanje uma Hegel je uneo jedan vrednosni element u pojam umnosti i time omogućio povezivanje uma i etosa u epohi moderne.

Najdublji razdor između uma i etosa izazvala je moderna nauka, koja je s jedne strane svojim otkrićima i novim saznanjima unapredila ljudski život, oslobađajući čoveka od religijskog sujeverja i drugih oblika potčinjenosti, ali je s druge strane pokazala restriktivan odnos, ne samo prema svim vrstama vrednosnih sudova, već i prema mnogim dimenzijama uma. Pozitivno znanje novovekovne nauke bez ikakvog etosa lišeno je bilo kakve kritičke samosvesti o svrsi znanja, o tome kako se ono može upotrebiti na dobro čoveka i kako može biti zloupotrebjeno. Za uspostavljanje humanističke naučne kulture neophodna je reafirmacija veze uma i etosa u modernoj nauci.

Ključne reči: um, razum, racionalnost, nauka, stvarnost, celina, etos, moral, etika.

1. Pojam uma

Tek kod Kanta i tek s nemačkim filozofskim jezikom termin „um“ dobija relativno jasno značenje i počinje da se odnosi na jednu određenu duhovnu specifičnu delatnost, različitu od svih drugih, označenih terminima *logos*, *nus*, *ratio*, *intellectus*, *duh*, *Mind*, *Geist*, *ideja*, itd. Zanimljivo je da u našem jeziku reč „um“ vrlo dobro odgovara terminu *Vernunft* dok engleski i francuski imaju na raspolaganju jedino termin *reason* koji pokriva i um i razum. Da bi mogli da prevedu Kanta na svoj jezik Englezi i Francuzi su *ad hoc* uveli posebne reči, „understanding“ i „l'entendement“ za *Verstand*. Međutim, i do Kanta i posle Kanta termin *reason* pokriva jedno i drugo. Delom zato a delom i zbog ograničenih, vrlo restriktivnih svojih filozofskih pretpostavki analitička filozofija se do danas pojmom *uma* uopšte ne služi. Za njih postoji samo *reason* kao čisto intelektualna sposobnost kojom dolazimo do istine (i koju, kako reče Vornok u Edvardsovoj *Enciklopediji*, mogu imati i mašine).

Koreni pojma *uma* nalaze se u pojmu *logos* u antičkoj filozofiji: *logos* je imao šest osnovnih značenja, od kojih su tri prisutna već kod Heraklita.

Jedno je: logička struktura ljudskog mišljenja i jezika, dakle, ljudska racionalnost.

Drugo: je racionalna struktura samog sveta, univerzalni poređak svih stvari i procesa.

Treće je: izvor te racionalne strukture *nus* koji ne mora biti svestan sebe i ne uključuje nikakvu ideju nadljudske nesvesne delatnosti, ali je imanentni princip sveta. Na izgled sličnu doktrinu razvio je Anaksagora. Bitna razlika je u tome što njegov sveopšti duhovni princip nije potpuno imanentan – zato ga je nazvao *nus* a ne *logos*. I za Platona i Aristotela izvor racionalne strukture sveta je *nous* – osnova „formi“ kod Platona i „nepokretni pokretač“ kod Aristotela.¹ Međutim, kad Platon u „Republici“ analizira ljudsku dušu i kao njen najsavršeni deo određuje moć logičkog mišljenja, ova dva pojma postaju gotovo istovetna.

¹ U čuvenom petom poglavlju knjige III *O Duši* Aristotel razlikuje pasivni i aktivni *nous*. Ovaj drugi je kao svetlost koji potencijalne boje čini aktuelnim. Ovo razlikovanje je dalo povod raspravama koje su trajale vekovima.

Četvrto značenje je ono koje naglašavaju filozofi Stoe – *logos* nije samo princip svetske racionalnosti već je aktivni princip – *logos spermaticos*, koji deluje na pasivnu materiju da bi stvorio svet. Pluralitet oblika ovog stvaralačkog *logosa* se *univerzalizuje* i on deluje u samim stvarima u celini sveta.

Kasnije, Platon je takođe istakao kreativni karakter ovog primarnog *logosa*; iz toga proističu posebni *logoi* kao stvaralačke moći na raznim nivoima sveta.

Peto je značenje *logosa* kao principa celokupnog morala – koje takođe nalazimo već kod stoičara. Za njih je bilo moralno načelo: „živeti po prirodi“, a to je opet značilo: živeti po *logosu*. Time je dobila svoj pravi smisao i sofistička doktrina o *pravom razlogu* (*ordhos logos*). Da bi se moglo otkriti i dokazati koji život je u skladu s pravom i moralom trebalo je „imati *prave razloge*“.

Najzad, *šesto* značenje je ono koje je pojam *logosa* dobio u hrišćanskoj teologiji. Prve reči Jovanovog jevanđelja tvrde da je „u početku bio *logos*, što je mnogima, pre svega Avgustinu, izgledalo kao direktna posledica uticaja Heraklitove, Platonove i Stoičke filozofije. Kod raznih hrišćanskih teologa Hristos biva upoređen s *logosom*. Kod Minucija Feliksa bog otac je *nous*, bog sin je *logos* a bog sveti duh – *pneuma*, duša).

Mislim da se sva druga značenja termina *logos* mogu podvesti pod jedno od ovih šest.

U srednjevekovnoj filosofiji deo značenja *logosa* preuzimaju termini „*Intellectus*“ i „*Ratio*“. Najjasnije razlikovanje ova dva pojma potiče od Tome Akvinskog. *Intellectus* je neposredno shvatanje istine. *Ratio* je sposobnost posredovanog, diskurzivnog saznanja istine. To je ono značenje koje se na temelju Aristotelovske logike i kasnije moderne simboličke logike, sačuvalo do danas. Njega su zastupali Lok, Hjum i Spinoza, njega i danas zastupaju analitički filozofi kad smatraju da „*reason*“ nasuprot iskustvu, intuiciji i veri, obezbeđuje istinsko znanje jer na osnovu iskustvenih podataka logički nužno vodi do istinitih zaključaka (ili u modernoj verziji, polazeći od misaonih pretpostavki izvodi iz njih konsekvence koje bivaju proverene u iskustvu).

Kant je prvi u istoriji filozofije uveo bitnu razliku između razuma i uma (*Verstand* i *Vernunft*). Razum je analitičan i apstraktan. On u naše iskustvo i mišljenje unosi red i pravilnost i zato nužno ima

formalni karakter. On je nužni ali ne i dovoljni uslov celine našeg znanja. Um je sposobnost sveobuhvatne celovite duhovne delatnosti koja je usmerena ne samo na saznanje već i na delanje, i koje povezuje u jedinstvenu sintezu različite proizvode iskustva i razumskog znanja. Um je izvor apriornih pojmova i principa kojima se povezuje ujedinjuje i utemeljuje celokupno naše znanje i volja. Utoliko Kant razlikuje teorijski i *praktički* um. Nešto što odgovara praktičkom umu imali smo već u Aristotelovom pojmu praktičke *mudrosti*. *Phronesis* je sposobnost da se, na osnovu znanja logike i poznavanja vrline u jednoj situaciji, odabere pravi način delanja. Kantov praktični um ne polazi od pretpostavke datih osobina jedne društvene zajednice. On je autonoman i određuje ljudsku volju na osnovu postulata „kategoričkog imperativa“ koji je princip *a priori*. U odnosu na teorijski um, čije pojmove i načela primenjuje, praktički um ima primat jer za njega ima praktički realitet i ono što je teorijski nesaznatljivo (na primer sloboda, besmrtnost).

Aktivnost uma veoma naglašava Fihte. Um je čista svrsishodna delatnost. I Fihte naglašava primat praktičkog uma jer moralne svrhe zahtevaju pretpostavku spoljašnjeg sveta kao predmeta u odnosu na koji se dužnost ispoljava.

Ideja *uma* doživljava svoj dalji razvoj i punu artikulaciju kod Hegela. Um je, pre svega, *svetski* princip a ne samo ljudska sposobnost. Doduše i Kant je razlikovao objektivni i subjektivni um, ali u drukčijem smislu objektivnosti. Za Kanta i njegove sledbenike *objektivni um* je bio unutrašnja struktura celovitog društvenog i duhovnog života, i pre svega celina težnji da se dato sve više duhovno oblikuje, da se po principima uma uredi i da se odstrane protivrečnosti i jednostranosti, i da se dospe do viših duhovnih formi. Po Hegelu um je objektivna u svetu kao celina, dakle on bivstvuje po sebi u samim stvarima. Za razliku od Kanta čiji um je u osnovi statičan, ovaj Hegelov objektivni um se razvija, prolazi kroz razne faze i sve više dolazi do svesti o „samom sebi“. Hegelov princip „Sve što je umno – stvarno je, a ono što je stvarno umno je“ bio je pogrešno tumačen u svrhu političke apologije reakcionarnih režima – kakav je bio onaj u kome je sam Hegel živeo. Ustvari ova mogućnost racionalizacije zla počivala je na pogrešnom razumevanju Hegelovog termina *stvarnost*. Nije stvarnost sve što postoji. Postoje mnoge neumne pojave, ustanove, zbivanja. Samo deo onog što u svetu postoji, što se u istoriji dešava – izraz je

objektivnog uma. Samo taj deo se po Hegelu može smatrati stvarnim. Ostalo je odstupanje od realnosti, slučajnosti, stranputice istorije.

Dve su bitne novine Hegelovog shvatanja uma u odnosu na Kanta.

Kantova težnja ka celovitosti dovedena je tek sa Hegelom do istinskog totaliteta; um obuhvata i stvari *za nas* i stvari *po sebi*. To je utoliko veliki napredak što omogućuje dinamičko, istorijsko shvatanje ljudske prakse. Pravi istorijski aktivizam je moguć tek onda kad se prihvati ne samo stalna mogućnost već i aktuelna datost svakodnevnih koraka u ljudskoj praksi – od stvari *po sebi* do stvari *za nas*.

S druge strane ovakvo shvatanje *totaliteta* po kome je u celom kosmosu poznato um, mada još nije svuda došao do pune svesti o sebi, širom otvara vrata religije. Ma kako se to nekome ne sviđalo, smatram da je u tom pogledu Hegel manje kritičan od Kanta.

Druga bitna novina Hegelovog shvatanja uma je njegov dinamizam. Um se razvija i svaki njegov sledeći stupanj ukida prethodni. To je ono što je Hegel, sledeći Heraklita, nazvao *dijalektičkim* procesom. Naravno dijalektika je kod starih Grka i Aristotela značila nešto sasvim drugo (metoda saznanja putem dijaloga, metoda saznanja o promenljivim, neizvesnim stvarima). Kod samog Heraklita bio je to proces kretanja i menjanja a ne progresivnog razvoja. Hegel je preuzeo ideju progressa koja je nastala tek u 17. veku. U tome je bilo nešto pogrešno: progres ne može biti sveopšti filozofski princip. Danas zaista imamo više razloga da u pogledu dalje istorije čovečanstva budemo pesimisti nego optimisti. Međutim, u tome je bilo i nešto dragoceno upravo sa stanovišta naše teme: S idejom progressa unet je jedan očigledno vrednosni elemenat u pojam uma. Time se povezuju pojmovi *uma* i *etosa*. Moralna svrha je prisutna u toj prvenstveno racionalnoj strukturi kakav je um, s druge strane, trebalo bi da je moguće racionalno utemeljenje *etosa*.

2. Pojam etosa

Iako filozofsku disciplinu koja se bavi problematikom morala zovemo *etika* sam pojam *etos* ima vrlo različita značenja, među kojima su karakter, običaj, smisao običaja, zakon običajnosti, normativni ideal u jednoj delatnosti, najzad moral (pre svega pozitivni ili običajni moral).

Na samom početku istorije filozofije, kod Heraklita „etos“ je karakter. To je termin upotrebljen u onoj čuvenoj Heraklitov misli: „Karakter je čovekova sudbina“.

I pored velikih varijacija u značenju,² termin se ustalio u značenju celine navika ponašanja u okviru jedne društvene zajednice. Moral, *ethos* sledi prvobitno određenje svrhe koje se kasnije zaborave ili se u običajima zadržavaju u rudimentarnim oblicima. Ono što je prvobitno bilo biološki, socijalno ili kulturno celishodno kasnije gubi svrhu i postaje necelishodno. Katkad se pomeraju značenja, pa ono što je bilo mitski i religiozno usmereno dobija društveni i moralni smisao. U svakom slučaju opšta tendencija razvoja je diferencijacija prvobitne običajnosti u pravo, moral i običaje. *Etos* u smislu moralnih pravila ponašanja u jednoj zajednici obuhvata sve ono što je uslov života te zajednice i što omogućuje ostvarenje njene idealne svrhe. Takva svrha je kod Konfučija bilo čovekoljublje, kod Platona ideja dobra, kod Aristotela čuvanje prave mere, delatnost koja je primerena potencijalu ljudskog bića, kod hrišćana ljubav prema bližnjem, kod Bentama i utilitarista „najveća sreća najvećeg broja ljudi“ itd.

Kod Kanta praktički um je izvor morala. Čovek sam sebi postavlja zakone, prema tome, moral ne može ostvarivati bilo kakve spoljašnje svrhe (zadovoljstvo sreće, usavršavanje). Moralni zakon je aprioran, nezavisan od bilo kakvog iskustva i tiče se samo oblika čiste volje. Takav je „kategorički imperativ“ koji glasi: „Postupaj tako da maksima tvoje volje može da bude princip sveopšteg važenja“. Poštovanje ovakvog pravila je jedini istinski moralni motiv. Moralno ponašanje je, dakle, samo sredstvo za jedan idealan cilj a to je ostvarenje „idealnog carstva svrha“.

Hegel razlikuje subjektivni i objektivni etos (*Moralität* i *Sittlichkeit*). Obe su forme „objektivnog duha“, proizvodi dijalektičkog razvoja svetskog uma. *Sittlichkeit* se otelovljuje u društvenom životu i u državi. U tome smislu je Levi Bril govorio o moralnom progresu, ne podrazumevajući pod tim napredak u moralnim idejama već „ostvarenje jednog sve humanijeg života, jedne sve veće pravičnosti u društvenim odnosima.“³

² Na primer, kod Šelera *Ethos* je celokupnost varijacija u osećanju vrednosti i strukturi vrednosti (*Der Formalismus in der Ethik*, s. 309). Jedno od neobičnih tumačenja termina je „način života“ – *savoir de vivre*, čak „bon ton.“

³ Lucien Levy Bruhl, *La moral et la science des moeurs* (1857-1939)

3. Odnos uma i etosa

U onoj meri u kojoj su elementi pojma uma prisutni u idejama *logosa*, *intellectusa* i *ratia*, a pod *etosom* podrazumevamo pozitivni *običajni moral* moguće je uvideti vezu i uslovljenost ova dva pojma.

Videli smo da je po svom petom navedenom značenju *logos* princip celokupnog morala. Za Stoike biti moralan je značilo živeti po prirodi, odnosno po *logosu*. Vrlo važna veza uma i morala nalazi se kod Aristotela u pojmu *potencijalnosti*. U svakom pojedincu nalazi se određeni potencijal njegovog bića. Moralnom delatnošću aktualizuje se taj potencijal i dostiže stanje *eudaimonije*, dakle sreće i blagostanja koje je samodovoljno – cilj po sebi a ne sredstvo za druge ciljeve. Za Aristotela *eudaimonija* je aktivna primena moći vrle duše, i u saglasnosti je s umom. Isto tako Aristotelova *fronesis*, praktična mudrost, nosi u sebi jedinstvo *umnog* momenta – znanja stvarnosti, poznavanja logike, i *moralnog* momenta, svesti o vrlini i volji da se u skladu s njom dela.

Kod Kanta praktični um – koji se temelji na teorijskom umu sadrži u sebi apriorni postulat *kategoričkog imperativa*, koji treba da usmerava celokupnu moralnu delatnost.

Jedinstvo uma i etosa kod Hegela ne počiva na statičkom utemeljenju jednog drugim ili promeni jednog u drugom, već na jedinstvu faza jednog istog razvojnog procesa. Moralna svest i moral priznat u običajima i institucijama, su po Hegelu, faze objektivnog duha koji je, sa svoje strane, momenat u razvoju apsolutne ideje.

Posebno pitanje odnosa *uma i etosa* jeste: da li se može racionalno zasnovati moral?

4. Posledice razdvajanja uma i etosa u modernoj nauci

Na početku 17 veka u samu zoru moderne nauke desio se događaj koji ima dalekosežne posledice. Galileo Galilej (1564-1642) je u svojim radovima⁴ postavio temelje naučne metode i celokupne

⁴ *O zakonu slobodnog pada* u pismu fra Paolo Shapiju, (1604), *Siderus Nautius (Vesnik zvezde)* iz 1610 (u kome je opisao površinu Meseca i četiri Jupiterova satelita). *Rasprava o telima u vodi* 1612, *Pismo o sunčevim pegama*, u kome se tvrdi da se zemlja kreće a Sunce miruje, iz 1613, *Dialog o dva glavna svetska sistema*, 1624. i *Dve nove nauke*, 1638.

moderne nauke, koja je oštro razdvojila nauku ne samo od svake teologije i metafizike već i od svega vrednosnog, uključujući i etičko.

Ovaj revolucionarni događaj je bio pripremljen postepenim razvojem emancipatorskog duha Renesanse, tehničkim napretkom i opadanjem autoriteta Inkvizicije. U subjektivne činioce koji su ga uslovlili spada pre svega dobro Galilejevo poznavanje matematike (pre toga su se fizikom bavili filozofi) i otkriće teleskopa u Holandiji, koje je višestruko unapredilo mogućnosti naučnog opažanja. Nova Galilejeva⁵ metoda je nastala spajanjem matematičke analize s ekesperimentisanjem i neuporedivo boljom opservacijom. Ništa više nije moglo biti prihvaćeno kao činjenica što nije opaženo i dobijeno kao rezultat opita. Ništa više nije moglo biti prihvaćeno kao zaključak što nije bilo logički i matematički dokazano. Tako je nastala moderna nauka koja je u načelu oslobodila čoveka od potčinjenosti crkvi, od svakog sujeverja i svake zavisnosti od nedokazivih i neproverljivih ideja. Ali isto tako moderna nauka je od početka isključila teologiju, spekulativnu filozofiju, ideologiju ali i sve moralne sudove. Duh te nauke je filozofski najbolje izrazio pozitivizam koji je uvek, do dana današnjeg, bio restriktivan prema *svim* vrednosnim sudovima bez razlike, pa čak i prema mnogim dimenzijama uma. Prema današnjoj analitičko-empirijskoj filozofiji *ethos* je iz nauke potpuno eliminisan, a od uma ostao je samo torzo.

Šta su posledice ovog epohalnog kastriranja nauke? Tzv. pozitivno znanje bez ikakvog *etosa* lišeno je bilo kakve kritičke samosvesti o svrsi znanja, o tome kako se ono može upotrebiti na dobro čoveka i kako može biti zloupotrebjeno za loše ciljeve. Pozitivno znanje je, pre svega instrument zla što je najbolje izraženo u poznatoj misli oca modernog pozitivizma Ogista Konta: „*Savoir pour prévoir, prévoir pour pouvoir* („Znati da bi mogao da predviđaš predviđaj da bi stekao moć“). Da naučna istina treba, pre svega, da služi moći – fundamentalna je predrasuda celokupne moderne kulture, operisane od etosa.

⁵ Prilikom Galilejevog sukoba s crkvom 1613. (jer je otvoreno podržao Kopernikovu teoriju i tvrdio da su citati iz Biblije irelevantni za naučne rasprave) crkva nije reagovala. Kad je produžio da nalazi nove srgumente za kopernikanizam i da osporava učenje Biblije (i Aristotela) njemu je samo savetovano da takve bezbožne ideje više ne zastupa (1615). Kad je produžio da ih afirmiše i sve više razvija (u novoj knjizi *Dijalozi o dva glavna svetska sistema*), Galileju je Inkvizicija najzad sudila (1633). Knjiga je bila zabranjena, i on osuđen na doživotni zatvor (koji se sveo na kućni zatvor u njegovoj vili u Firenci).

Naravno, može se prihvatiti da je moć u biti neutralan pojam i da ona može služiti i dobru i zlu. Dobar primer je *komputerizacija*. Napravljene su mašine koje obrađuju podatke neuporedivo brže i tačnije nego čovek. Nedavna dostignuća tehnologije mikročipova omogućila su izgradnju veoma moćnih elektronskih uređaja koji troše vrlo malo sirovina i energije i zato su relativno jeftini. Sem toga, ove mašine su sad snabdevene višestrukim programima i u stanju su da se prebacuju s jednog programa na drugi velikom brzinom i lakoćom. To im daje veliku fleksibilnost, tipičnom za ljudsku inteligenciju.

Otvaraju se za čoveka mogućnosti oslobađanja od svakog čisto tehničkog posla i angažovanja na vrlo kreativnim poslovima (na primer, stvaranje novih ideja, izgrađivanje novih teorija, tumačenje značenja naučnih otkrića, naučna kritika postojećih teorija i same stvarnosti). Može se predvideti sa znatnom verovatnoćom rešavanje najtežih naučnih i tehnoloških problema našeg doba kao što su: kontrolisano korišćenje nuklearne fuzije, pretvaranje pustinja u velike žitnice, proizvodnja potrebnih količina pijaće vode, pretvaranje nejestivih supstanci u ukusnu hranu, oslobađanje ljudskog roda od svakog mehaničkog otuđenog rada, naročito onog koji se obavlja u opasnim i nezdravim uslovima, rano otkrivanje i uspešno lečenje najgorih današnjih bolesti, pa čak i neograničeno produžavanje ljudskog života (bar za one pojedince koji mogu da podnesu neophodne ogromne troškove).

S druge strane, nesumnjivo su prisutne destruktivne i dehumanizujuće tendencije moderne pozitivne nauke (koje za sam opstanak čoveka mogu da budu još opasnije upravo zbog daleko odmakle kompjuterizacije).

Te negativne dimenzije progressa u kome je um lišen *etosa* su sledeće:

Prvo, sve veće korišćenje nauke u vojne svrhe je, prvi put u istoriji stvorilo mogućnost kolektivnog samoubistva čovečanstva. Dok je postojala ravnoteža straha glavna učinjena šteta je bila: traćenje vitalnih ljudskih i prirodnih resursa, siromašenje velikih delova populacije, parališuća zabrinutost, mlađih generacija koje su se suočavale s mogućnošću vrlo kratkog, života bez ikakve budućnosti. Ravnoteža straha nestaje onog časa kad jedna od nuklearnih sila pronađe zadovoljavajući sistem odbrane koja će joj omogućiti da prva udari bez straha od odmazde.

Drugo, prirodna okolina je već vrlo opasno, u ponečemu i nepovratno zagađena. Projekt modernog čoveka da pobedi prirodu otvara više ekoloških problema nego što se mogu rešiti.

Treći vid zloupotrebe znanja je sve veći uticaj mas-medija na oblikovanje svesti. Kulturni i politički prostor je zagađen ogromnom masom bezvrednih, pristrasnih, lažljivih informacija. Danas veliki centri moći vladaju ljudskim životima, manipulišu njihovim aspiracijama, uništavaju svaku privatnost i individualnu autonomiju.

Moderna civilizacija je lišena kritičke samosvesti, bilo kakve etičke orijentacije. Moderno vreme je pobrkalo religiju i moral i eliminisalo ih oba iz nauke. Prvo s dobrim razlogom, drugo neosnovano i s fatalnim posledicama. Moral se pogrešno tumači kao oblast subjektivnosti, relativnosti i emocionalnosti. Celokupna istorija filozofije posle Hjuma – do Mura, Ejera i Stivensena, jeste serija pokušaja da se opravda eliminacija morala iz sfere objektivnog znanja. Tako je nauka lišena svakog unutrašnjeg umnog resursa koji bi joj omogućio da se odupre subordinaciji vojnoj, ekonomskoj i političkoj moći. Zbog toga su mnoga današnja naučna istraživanja u službi vojnih ciljeva, političke dominacije, besmislenog, ekološki destruktivnog materijalnog rasta, ideoloških racionalizacija (kao što su projekti „globalizacije“, građenja Novog svetskog poretka i futuroloških paradigmi koje budućnost sagledavaju isključivo kao kvantitativno povećanje snage što danas postoji, onakvog kakvo jeste.

5. *Neophodnost jedinstva uma i etosa*

Naš zadatak, danas i ovde, nije da raspravljamo o tome kako bi se mogle očistiti ove gigantske Augijeve štale. Zato je potrebna planetarna umna snaga više generacija.

Naš je zadatak, ipak, da pokušamo da razjasnimo u čemu je greška, kad je ona bila učinjena, i kako se ona u načelu, čisto teorijski, može ispraviti.

Prva dva odgovora su već izrečena. Epohalna greška je bila: razbijanje veze uma i etosa. Učinjena je na samom početku moderne epohe, onda kad je, na samom početku modernosti, evropska inteligencija odlučila da nauku definiše na savršeno jasan i „transparentan“ način (kako to u poslednje vreme vole da govore srpski političari) tako što će se kao *naučno znanje* prihvatiti isključivo

strukture čije se veze logičko-matematičke i čiji su svi elementi proverljivi putem iskustvenih činjenica. *Etos* je eliminisan i proteran u sferu subjektivnosti i osećajnosti.

Prvi korak na putu revitalizacije naše kulture mora biti utvrđivanje da moral ima objektivni karakter i da eksplicitno ili implicitno prisustvo moralne svrhe mora biti neophodni (mada ne i dovoljni) uslov prihvatanja bilo koje društveno relevantne teorije.

To, drugim rečima, znači da taj uslov ne može da bude zadovoljen u slučajevima veoma apstraktnih i formalnih ili čisto tehničkih *quasi* naučnih proizvoda. Kriterijum relevantnosti je prisustvo ili odsustvo bilo kakvih konsekvenci koje u principu mogu biti značajne za ljudski život.

Objektivnost moralne svesti, tačnije moralnih iskaza, nije u odražavanju ili označavanju bilo kakvih objektivnih predmeta već u slaganju moralnih doživljaja jedne grupe subjekata koji su se našli u određenoj situaciji. Ta situacija na nivou *etosa*, dakle neposrednog moraliteta, može biti reakcija na neki doživljeni ili opisani događaj. Na primer, Natovska bomba je ubila trogodišnju devojčicu koja je sedela u kupatilu na noši. Ako ogromna većina ljudi koji su to doživeli ili o tome čuli oseće ogorčenje i moralnu osudu, onda je to, utoliko, jedna objektivna neposredna moralna činjenica, koja se bitno ne razlikuje od bilo koje iskustvene činjenice, na primer percepcije bombe koja pada (ili bar percepcija svetla, treska i vazdušnog udara). Kao i kod svakog objektivnog iskustva može se desiti da neki subjekti ne vide bombe ili ne čuju tresak iako su bili u blizini. Normalno, ogromna većina subjekata će imati tu percepciju. Isto tako, može se desiti da neki pojedinac ostane moralno ravnodušan pred ubistvom devojčice – ili zato što je bezosjećajan ili zato što je politički fanatik neke vrste. Svaki običan, normalan čovek bi u oba slučaja reagovao kao ogromna većina drugih prisutnih lica.

Slično se dešava ako je situacija na nivou meta – *etosa* dakle etike, teorije o moralu. Ako bismo grupu ljudi pitali da li bi pod ostalim jednakim uslovima pretpostavili mir ratu, slobodu ropstvu, kreativnost destruktivnosti, tolerantnost netolerantnosti dobili bismo potvrdne odgovore od ogromne većine. Vrlo lako bismo postigli saglasnost u pogledu liste opštih vrednosti. U tom smislu ih možemo smatrati objektivnim. U stvari ljudi se najviše razlikuju ako ostali uslovi nisu jednaki, dakle kad treba da uspostavimo hijerarhiju

vrednosti. Ali kao što u oblasti empirijskih nauka postoje razne teorije na osnovu istih činjenica tako i ovde postoje razne hijerarhije vrednosti i razne vrste morala čak i ako se svi slažu u pogledu liste objektivnih moralnih vrednosti.

Ako moralni sudovi imaju objektivni karakter, oni mogu biti legitimni konstituent nauke i davati moralni smisao naučnim teorijama.

Drugi korak u uspostavljanju humanističke naučne kulture jeste reafirmacija uma u modernoj nauci. Danas je nauka pretežno razumska, analitička, – međutim um je u biti sintetičan, sveobuhvatan, usmeren ka celovitom znanju. Današnja nauka teži da bude pozitivna, vrednosno neutralna. Um je, međutim kritičan; moralne vrednosti su temeljno stanovište kritike drugih teorija i same stvarnosti. Treba, dakle, razvijati *kritičku nauku* koja će, pored ostalog, ispitivati unutrašnje ograničenosti društvenih institucija i formacija i utvrditi mogućnosti njihovog prevazilaženja.

Današnja nauka, po prirodi svoje analitičnosti teži da svoje predmete posmatra statički. Kad se bavi istorijom jedne oblasti ona više opisuje sled događaja nego što prati kako se razvijaju izvesne opšte, strukturalne karakteristike, kako se menja priroda države ili kako kapital prolazi kroz svoje tipološki različite faze. Čak i kad želi da istraži istoriju naučnih revolucija na primer u poznatom delu Kuna, to se čini opisivanjem statičnih paradigmi koje povezuju neobjašnjivi skokovi i mutacije ili naučne revolucije kako ih Kun zove.

Najzad, današnja nauka razdvaja proizvodnju znanja i njegovu primenu. Upravo to i omogućava naučnicima da sa sebe skinu svaku odgovornost za njegovu primenu. Istraživači *Tisena* su samo proizvodili otrovne gasove, nisu oni krivi što je Hitler nameravao da ih baci na protivnike, pa je odustao samo kad je uvideo da bi njegove trupe mogle biti više oštećene nego protivničke. Naučnici koji su radili na Menhethn projektu, oni koji su o tome mislili i znali da je reč o bombi strahovite razorne moći, tešili su se da bi takvo oružje mogao stvoriti i Hitler (imao je svog Hajzenberga) i da bi u tome slučaju mogao dobiti rat i na neodređeno vreme pokoriti čovečanstvo. Kad je Nemačka kapitulirala a zatim se i Japan predao, dvaput pogođen, i kad je trebalo prodžiti rad na još neuporedivo jačoj i strašnijoj (hidrogenskoj) bombi, Openhajmer je dao ostavku, a Ajnštajn i Rasel osnovali su Pagvaški pakt za mir, protiv nuklearnog naoružanja. Oni su se poneli kao umni naučnici. Naime um je praktički orjenti-

san, on je moralno odgovoran za celinu istraživačkog projekta, i za proizvodnju i za primenu njegovih rezultata.

Prema tome osnovni preduslov za ozdravljenje teško bolesne današnje civilizacije nije toliko prosto vraćanje Grcima, što je osnovna poruka knjige Mekintajera *After Virtue* (U potrazi za vrlinom), već renesansa današnje nauke koja bi morala postati *umna i etički usmerena*.

Mihailo Marković

REASON AND ETHOS: CONSEQUENCES OF THEIR SEPARATION AND NECESSITY OF THEIR UNITY

Summary

Although the concept of “reason” acquired a precise meaning and clearly defined field of validity only in Kant’s critical philosophy, the term has a long genesis in European intellectual history. The roots of the concept lie in the Greek concept of the *logos* and may be reduced to six basic meanings. The earliest Greek thinkers used the word *logos* to denote the logical structure of the human thought and the rational structure of the world. Anaxagoras considered the all-embracing spiritual principle of the *nous* the source of overall rationality. In the philosophy of the Stoa the term - *logos spermaticos* is the active principle acting on passive matter in order to create the world. For the Stoics, the concept of *logos* is the fundamental principle of entire morality. In Christian theology, the God is *logos*, Holy Spirit – *pneuma* the soul.

In modern philosophy the basic meanings of the Greek *logos* were taken over by Latin terms “*intellectus*” and “*ratio*”. These concepts chart quite clearly two basic lines of European thought, one characterized by immediate and the other by mediated discursive understanding of the truth.

Kant was the first in the history of philosophy to introduce the essential distinction between understanding and reason (*Verstand* and *Vernunft*). According to this distinction, understanding is analytical and abstract, while reason is the source of apriori principles connecting and grounding the whole of our knowledge and volition. Therefore Kant distinguishes theoretical from practical reason. Though practical reason applies the concepts and principles of theoretical reason, it has priority over the latter because it bestows practical reality also on what is theoretically unknowable (freedom, God, immortality of the soul).

The primacy of practical reason was especially emphasized by Fichte in his *Doctrine of Science*. Reason is for him a purely purposeful activity. The idea of reason attains full articulation in Hegel’s philosophy of the absolute spirit. For Hegel,

reason is first of all a world principle rather than a human capacity. Unlike Kant, whose reason is basically static, a substantial novelty of Hegel's conception of the objective reason is its dynamism, enabling it to reach an increasing awareness "of itself" in its dialectical development. By including the idea of progress in his conception of reason, Hegel introduced an evaluative element in the concept of rationality and thus enabled a connection between reason and ethos in the era of modernity.

The deepest cleavage between reason and ethos was opened by the modern science. On one hand, it improved human life by its discoveries and new knowledge, liberating man from religious superstition and other forms of subordination, but on the other it displayed a restrictive attitude not only toward all sorts of value judgments but also toward many dimensions of reason. The positive knowledge of modern science with no ethos lacks any critical self-awareness of the purpose of knowledge, of how it can be used to the benefit of mankind or abused. Thus for establishing a humanistic scientific culture the connection between reason and ethos must be reaffirmed in modern science.

Key words: reason, understanding, rationality, science, ethos, ethics, totality.